

15. Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии. 1838-1888. – Немиров: Типография С.Я. Брантмана, 1888.
16. Шульгин В. История университета Св. Владимира / В.Шульгин / сост. В.Короткий. – Репр. изд. – К.: Лыбидь, 2010. – 280 с.
17. Zasztowt L. Kresy 1832 –1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L.Zasztowt. – Warszawa, 1997. – 456 s.

УДК 27-526.62(091)(477)

В.Ткачук

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ ДАВНІХ УКРАЇНСЬКИХ АНТИМІНСІВ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена формуванню збірок українських антимінсів XVII-XVIII ст. при новозаснованих музейних установах Києва, Львова, Чернігова, Володимира-Волинського, Кам'янець-Подільського. Здійснюється аналіз причин формування збірок антимінсів, їхній склад та особливості тогочасної рецепції.

Ключові слова: антимінси, музеї, церковна археологія.

Статья посвящена формированию сборников украинских антиминсов XVII-XVIII вв. при новооснованных музейных учреждениях Киева, Львова, Чернигова, Владимира-Волынского, Каменец-Подольского. Совершается анализ причин формирования сборников антиминсов, их состав и особенности тогдашней рецепции.

Ключевые слова: антиминсы, музеи, церковная археология.

The article analyzes the formation of the collections of old Ukrainian antimimension (XVII-XVIII centuries) in the XIX-XX centuries. As well as throughout Europe, in the Austro-Hungarian and Russian empires (Ukrainian territories were under the rule of these powers), there was a rapid development of scientific historical societies, commissions, departments at universities. Moreover, a large number of different regional museums were established. Both these factors influenced the fact that a significant number of monuments including the ancient church and attracted the attention of researchers. Both factors led to increased interest in ancient church monuments among

researchers. Together with other liturgical old things, antimensions were also received in the new museums. In this article, we try to analyze this process as an absolutely new stage in the history of visualization and reception of antimimension. Antimimension appeared the lens of researchers and lovers of antiquity. Until that time, an antimimension was hidden in the sacristy or in the altars. This stage we call as «church and museum», which results in a more organized and deeply connection between Church and science in the question of research, conservation and safekeeping of antimensions.

The article regards a brief description of collections of old Ukrainian antimensions of Orthodox and Uniate Churches of Kyiv Metropolis of XVII-XVIII centuries, which were formed at the new scientific societies, archival commissions, old diocesan museums, museums of Kyiv, Lviv, Chernihiv, Volodymyr-Volynskyi, Kamianets-Podilskyi. We are examined their composition, system of its systematization, conservation, exhibition, and particular qualities of reception, which all influenced on the historiographical trends in researching antimensions. In many cases we are trace the condition of these collections to today.

Key words: antimimension, museum, church archeology.

Статтю присвячено дослідженню процесів «музеефікації», які стрімко опановували соціальний простір другої половини «довгого» ХІХ століття. Велика кількість артефактів, які до цього часу більшою або меншою мірою перебували в стані спокою, починають свій рух. Пам'ятками починають активно цікавитися, збирати, і згодом – аналізувати і досліджувати. Ці процеси не минули і важливого церковного апарату - антимінса, мова про який піде далі.

Для церковної історії питання вивчення антимінсів є надзвичайно важливим, але водночас і складним. Дуже важливо місце тут займає необхідність зрозуміти зміни/сталість ставлення в соціумі до антимінсі, простежити періоди активізації зацікавлення і «повного штилю» зі боку вірян. Антимінс є одним із найважливіших літургійних предметів, він повинен бути на престолі кожного храму, без нього священик не може здійснювати Літургію. Це свідчить про масштаби його поширення, але в той же час він перебуває поза сферою

видимого для всіх вірян, оскільки священик зобов'язаний тримати антиминос на престолі, до якого більшість вірян не має доступу (за винятком аналогу антиминоса (Tabot) в Коптській Церкві) [59, р. 222-223]. Окрім того, в церковному праві існує заборона для вірян торкатися антиминоса. Тому в більшості випадків візуальний контакт з антиминосами мали і мають виключно священнослужителі. Проте в історії функціонування антиминосів існували періоди (або фази), коли він набував особливого значення і для простих вірян, інакше кажучи антиминос потрапляв в центр соціального дискурсу. Наприклад, така ситуація виникла під час уніатського-православної конфронтації на Правобережній Україні у XVIII ст., коли парафії переходили з однієї в іншу конфесію. В цей період цілі громади підписували прохання до єпископа аби він видавав до їхньої парафії антиминоси, або ж їх розшукували у сусідніх парафіях і т.д. Все це робилося для того аби отримати дозвіл на проведення Літургії в лоні обраної конфесії¹.

В XIX – на початку XX ст. антиминос не мав такого значення в соціальному дискурсі. Але це був час, коли багато людей і, головне, вчених отримали можливість побачити їх «наживо». Бо до цього часу, як відомо, існувала традиція, за якою старі антиминоси підкладали під нові на престолі або навпаки. Також їх могли закладати до престолу, де вони і зберігалися [36, с. 301]. З ускладненням церковно-адміністративного життя (головним чином в після Берестейський період) поширюється інститут візитацій, ревізій, оглядів храмів [37, с. 46-94]. Відтоді і розпочалися спеціально організовані масові огляди антиминосів [6, с. 83-84; 42, с. 97; 60, с. 34]. З XVIII століття нам відома практика забирання старих антиминосів духовним чиномачалієм до кафедральних ризниць, що було характерно для обох митрополій. Це звичайно ж не означає, що такої традиції не існувало до цього, але документальних підтверджень не маємо. У більш вузькому значенні тимчасові «міні-збірки» формувалися в

¹ Більше про це див.: Ткачук В. Роль антиминоса в православно – уніатському протистоянні XVII – XVIII ст., Проблеми славянознавства. Сб. наукових статей і матеріалів. Вып. 17. Брянск, 2015. – С. 26 – 36.

«проміжній ланці» – у деканів² та протопопів. Уряд зобов'язував їх часто передавати від єпископа до парафії, перевіряти і при потребі міняти.

Звичайно ж «піковими» моментами у формуванні антиминосних збірок були часи масової зміни церковної юрисдикції у XVIII і XIX ст., коли багато антиминосів протилежної деномінації вилучалися і відправлялися до кафедр.

За нашими спостереженнями, приблизно 1830 року завершився етап передачі антиминосів XVII-XVIII ст. до кафедральних ризниць. Звідки ця дата? В цей період старі антиминоси, видані ще в кінці XVIII ст. стали непридатними для використання на Службі Божій [53, арк. 1; 49, арк. 1-2; 45, арк. 30-30 зв.; 46, арк. 22-22 зв., 93-94; 47, арк. 1- 1 зв.; 44, арк. 35; 48, арк. 6-6 зв.; 9, арк. 9-9 зв.], також після численних церковних ревізій було важко відшукати старі антиминоси. Але все ж таки, подекуди, старі антиминоси траплялися і після означеної дати. Так, наприклад, в Київській православної митрополії у 1856 році, оглядаючи престол Ольшанської церкви, було знайдено два антиминоси, один з яких був виданий митрополитом Флоріаном Гребницьким, а інший – єпископом Йосифом Шумлянським. Після віднайдення вони були направлені до Києво-Софійської ризниці [15, арк. 16 – 16 зв.].

Етап формування збірок антиминосів з першої половини XVIII століття і до 1917 року, ми схильні називати за основним місцем зберігання – «ризничним». Хоча, не виключаємо, що нижню дату, необхідно значно посунути. Разом з тим, з останньої третини XIX століття, з розвитком церковної археології, дослідженням матеріальної церковної спадщини та відкриттям спеціалізованих музеїв та товариств з цієї проблематики [26, с. 52-53], можна виокремлювати ще один «етап» – *церковно-музейний*. Протривав він так само до 1917 року, коли відбувся крах європейських монархій і, відповідно, з ними церковних структур та наукових установ з ними пов'язаний (на інституціональному і тематичному відношенні). *Церковно-музейний* етап був тісно

² Наприклад, в 1817 році, після смерті колишнього уніатського уманського декана, в його помешканні було знайдено 26 православних та уніатських антиминосів: ЦДІАУК, ф. 127, оп. 370, спр.56, арк. 8 – 8 зв.

переплетеним з *ризничим*. Антимінси в цей час потрапляють до церковних музеїв, але паралельно продовжують зберігатися в кафедральних ризницях. Досліджують їх в обидвох місцях. Якщо перший період – *ризничий*, ми можемо розцінювати як накопичувальний, разом з консервуванням пам'яток, то *церковно-музейний* став безпосереднім катализатором історичних студій з проблематики дослідження антимінсів [38, с. 10-11; 39; 27; 14, с. 91-94; 24; 41; 43; 58].

На території України, вочевидь найперша та найпотужніша збірка антимінсів виникла при Церковно-Археологічному музеї Київської Духовної академії, що відкрив свої двері в 1872 році. Серед великої кількості пам'яток, якими музей постійно поповнювався знайшли своє місце й антимінси. Тут церковні предмети могли виконувати і спеціально навчальну мету. Адже відомо, що в той час у всій імперії, у духовних навчальних закладах дуже динамічно розвивалась церковна археологія (не винятком була і Київська академія) і відповідно музейні речі свого роду могли слугувати ще й ілюстративним матеріалом до вивчення курсів [31, с. 183-191]. В музеї вони розташовувалися в IV-й кімнаті, в якій зосереджувалися богослужбові апарати, але при цьому зауважимо, що експонувалися вони в окремих вітринах. Зберігалися антимінси групами за географічною ознакою: окремо грецькі, румунські, південнослов'янські, російські і українські («оужнорусские»), останні поділялися на православні та уніатські. При складанні опису антимінсів вказувався матеріал та техніка виконання, особа архієрея, який видав антимінс, а також дуже часто інформація про те, від кого музей отримав його. Дуже рідко вказувалися назви храмів, яким належали антимінси.

Грецькі антимінси збереглися переважно з XVIII століття, теж саме стосується й румунських. До найдавніших антимінсів музею належали пам'ятки російського походження. Це, зокрема, полотняний писаний антимінс, виданий при Новгородському архієпископі Пимені в 1550 році, а також другий, виданий з тієї ж кафедри вже в 1598 році. Найбільшу частину збірки, передбачувано, становили антимінси, видані українськими православними владиками – 50 одиниць. Серед особливо цікавих,

які функціонували в Київській митрополії, ми можемо відзначити дуже рідкісні антимінси, що були видані Антіохійським патріархом Макарієм в 1656 році для Богородичного монастиря в Чернігові, а також скандально відомі антимінси митрополита Антонія (Черновицького) 1742 року з молдавським письмом, які були одразу в той час замінені [13, с. 574-575; 54, с. 97]. Також в музеї зберігалась досить значна кількість уніатських антимінсів XVII-XVIII ст. – 90 одиниць. Лише чотири з них походили з XVII століття. Серед найцінніших слід згадати хромолітографічне відтворення мальованого антимінса, який був освячений патріархом московським Ігнатієм для домашньої церкви Льва Сапєги, з дозволом митрополита Вельяміна (Рутського), якого нині нам не вдалося віднайти. Серед рідкісних мальованих антимінсів, які збереглися і до нині (у Національному Києво-Печерському заповіднику) є апарати, освячені єпископами Яковом (Сушею) та Леоном (Шлюбич-Зеленським).

Джерела надходження антимінсів до музею були досить різні. Серед жертводавців ми бачимо Духовну консисторію, єпископів, благочинних і простих священиків, професорів академії тощо [30, с. 59-73]. Після революції, частина цієї збірки потрапила до Лаврського заповідника і зберігається там і донині у відділі графіки. В 30-ті роки з цього ж заповідника антимінси також продавалися через «Інтурист» [1, с. 62]. На них є характерне позначення з написом ЦАМ і шифр. Тож на сьогоднішній день із колись дуже великої збірки залишилося, нажаль, надзвичайно мало пам'яток. Серед них антимінси православних митрополитів Петра (Могили), Сильвестра (Косова), Діонісія (Балабана), а також уніатського митрополита Леона (Шлюбича-Зеленського) та єпископа Холмського Йосифа (Левицького). Всі вони нині зберігаються у Національному художньому музеї України і Національному Києво-Печерському заповіднику [19, с. 56-59, 170-171, 174]. В сучасному ж церковно-археологічному музеї Київської Духовної академії і семінарії (МП), зберігається лише один антимінс, який був підписаний митрополитом київським Варлаамом (Ясинським). А в семінарії, яка перебуває в юрисдикції Київського патріархату – найдавніший антимінс походить з XIX ст.

Відомо також про потрапляння антимінсів до інших київських музеїв. Але це явище ми схильні розцінювати як випадковість, адже тут мова не йде про формування антимінсних збірок. Так, в період накопичення пам'яток, які б повинні були становити майбутній фонд Київського музею старожитностей та мистецтв, в 1895 році з «фонду» цих речей сталася крадіжка і серед них, окрім всього іншого згадувався антимінс 1690 року із села Худяків Черкаського повіту [51, арк. 64-64 зв.]. Невеликі збірки антимінсів зберігаються й донині у спадкоємців цього музею [3, с. 109; 2, с. 138-141].

Припускаємо, що подібна «музейна» збірка антимінсів могла існувати і Софійському кафедральному монастирі в Києві. Звичайно ж, річ очевидна на перший погляд, адже, як відомо, це був центр видачі та зберігання антимінсів в кафедральній ризниці. Нажаль, нам не вдалося знайти жодного повного опису антимінсів, які знаходилися в Софійському монастирі, при тому, що описи ризниці від середини XVIII і до XIX ст. збережені [50; 16; 8]. Залишились лише акти передачі старих антимінсів до ризниці і видачі нових. Під кінець XIX сторіччя в Софійському соборі повинна була накопичитися велика кількість антимінсів. Але навіть, якщо припустити, що до кінця XIX ст., більша частина старовинних антимінсів зникла, то в новому описі обов'язково повинні були бути антимінси XIX ст. у великій кількості. В описі антимінсів, який був укладений в Софійському соборі в кінці XIX – початку XX ст., ми знаходимо лише п'ять антимінсів XIX ст. (до 1840 року). Всі інші належали до XVII-XVIII ст. Це одразу вказує на те, що перед нами не просто опис того, що містилося в кафедральній збірці, але цілеспрямована історична підбірка антимінсів, виготовлена швидше за все для експонування. Поділена вона була на чотири відділи. До першого відділу належали антимінси православних владик Київської митрополії. Одразу зазначимо, що лише в цьому відділі наявні антимінси XIX ст. Наймолодший антимінс, як ми вже згадували, був виданий в 1840 році. Швидше за все, ця дата може вказувати на верхню межу у сприйнятті історичності антимінсів. Вона так само корелюється із вищенаведеною нами датою – 1830 рік як умовного «кінця» перебування антимінсів XVII-XVIII ст. на

престолах церков. На історичний характер цієї збірки вказує також система опису цих антимінсів, яка побудована на хронологічному підході (хоча й не до кінця витриманому). Але їхній опис абсолютно тотожний тому, який робили під час церковних інспекцій. Тут враховувалась наявність і дата підпису владики, а також матеріал виготовлення. В першому відділі були антимінси, видані київськими владиками: Ісаїєю (Копинським) (особливо рідкісний експонат), Петром (Могилою) (один з них можна позначити як унікальний, адже був виготовлений із шовку, цей матеріал для виготовлення антимінсі розповсюдиться лише через понад пів століття, а також у зв'язку із відсутністю обов'язкового запису імені правителя держави на ньому), Сильвестром (Косовим), Діонісієм (Балабаном), Йосипом (Нелюбовичем-Тукальським), Антонієм (Винницьким), Іосафом (Кроковським), Рафаїлом (Заборовським) тощо.

До другого відділу були включені лише Переяславські антимінси XVIII ст. (15 одиниць). Хронологічно: починаючи від єпископа Захарія і до 1795 року. Їхній опис зберігає важливі свідчення щодо практики подвійного використання, коли антимінс видавав один владики до храму, а потім вже інший при нагальній потребі передавав його до іншого храму.

Третій відділ вмщував в собі антимінси, видані єпископами різних єпархій. Формувалися вони швидше за все через видачу владиками в часі офіційної заборони структур православної церкви або ж переслідування (головним чином стосується конфліктної ситуації на Правобережжі), разом з цим вони могли бути конфісковані у старообрядців, або ж просто вірян чи священнослужителів, котрі мігрували. До найстаріших у цій збірці належав антимінс, виданий болгарським митрополитом Неофітом у 1609 році, антиохійським патріархом Макарієм 1656 р., російських владик XVII ст.: новгородського, в'ятського, вологодських. Були тут й антимінси українських владик: Йосипа (Шумлянського), Гедеона (Четвертинського) та інші (всього 24 одиниці антимінсів XVII-XVIII ст.).

Увінчували цю збірку уніатські антимінси владик українських єпархій XVIII ст. (12 одиниць). Найраніший був виданий митрополитом Левом (Кішкою) в 1717 р., інші ж були

видані владиками Шептицьким, Володковичем, Стецьким, Смагоржевським, Рилом та Ростоцьким [10, арк. 1]. Всі вони були відібрані швидше за все, як ми вже згадували, під час переходу з Унії до Православ'я. Доля цього зібрання потребує продовження дослідження, головним чином щодо вирішення питання функціонування цієї збірки і долі всіх тих антимінсі, що зберігалися при Кафедрі, адже їх місцезнаходження залишається не відомим до сьогоднішнього часу.

Окрім Києва, за часом формування та репрезентації збірок антимінсів необхідно згадати Львів. Там вони почали формуватися під дахом різних наукових установ. Але першій, очевидно, необхідно віддати Ставропігійному інституту. Згідно з поновленим на початку ХХ ст. інвентарний описом музею при інституті він мав невелику збірку в 14 антимінсів виключно XVII-XVIII ст. Виняток становить один антимінс, який треба кваліфікувати як найцінніший: «Антимінс без надписей, на нем знаходиться лише крест вишитої зеленим шелком» [52, арк. 100]. Безсумнівно, що цей антимінс належить до старовинного типу іконографії, способу виготовлення і з легкістю міг походити з XVI сторіччя. На сьогоднішній день найстаршим «українським» антимінсом є гаптований антимінс 1603 року перемиського єпископа Михайла (Копистенського) з аналогічно іконографією, який перебуває з 1911 року в Національному музеї у Львові (нині – ім. А. Шептицького) [29, с. 133-136; 57, с. 151-162].

Окрім цього, музей зберігав антимінси луцького єпископа Афанасія (Пузини) (1640 р.), перемиських Інокентія та Георгія (Винницьких), переяславського Захарії (1700 р.), львівських Варлаама («1700?» повинно бути після 1710 р.) та Афанасія (Шептицького) (1723 р., 1730 р.), митрополита Феодосія (Ростоцького) (1778), Холмського Максиміліана (Рила) (без дати). Один з антимінсів позначався як старий та без написів [52, арк. 89-100, 143-145, 166], тож, визначити якусь хронологічну прив'язку складно.

Ставропігійний інститут 1888 року організував виставку, на якій були представлені пам'ятки, пов'язані із церковною історією. Перед відкриттям, організатори листовно зверталися

передовсім до владик, щоб вони давали розпорядження на місцях для передачі старовинних речей до збірки, в цьому проханні так само вказувалась необхідність передачі й антимінсів. Сама ж виставка тривала три місяці: жовтень, листопад і грудень 1888 року. На ній, серед інших церковних речей, експонувалися й антимінси. Необхідно зауважити, що з них не виготовляли світлин, як це робили з інших предметів, що може свідчити про менший рівень зацікавленості ними в організаторів виставки [56, с. 3-4]. Антимінси були виставлені в окремій четвертій залі виставки. Серед них були антимінси Афанасія (Пузини) та Варлаама та Афанасія (Шептицьких) [55, с. 41]. Не секрет, що ця виставка мала ще й політичне – русофільське забарвлення, через репрезентації предметів підтверджувалась й політична позиція. У відгуках про виставку ми бачимо, що ця політична заангажованість перекинулася й на сприйняття антимінсів. Говорячи про споглядання на цій виставці антимінсів, тогочасний журналіст писав: «Миле вражінє роблять на кожного зритель і ті прибори церковні, на котрих поданий єсть рік або власноручна підпис особи, що з прибором тим зіткнулася за життя свого», і далі ще більш емоційно та виразно: «Дивлячись на них, здаєсь поневоли, що ті достойники церкви нашої живуть ще межі нами, що розкажуть нам історію часів своїх, а і ми скажемо їм, що Русь щасливо перетривала, що живе, кріпиться і жде красшої будучини» [4, с. 3]. Таким чином, окрім всього іншого антимінси постали, як одні із пам'яток, які засвідчували руське духовне життя на тому терені, на протипагу польсько-католицькому.

Наступною інституцією у Львові, якій судилося зібрати одну із найбільших збірок антимінсів, був Церковний музей м. Львова (пізніше перейменований в Національний), який був заснований в 1905 році за ініціативи митрополита Андрея (Шептицького). До формування збірки музею долучилась широка плеяда талановитих вчених. Основою ж збірки стали предмети з приватної колекції владика. Географія збору експонатів була надзвичайно широкою, те ж стосується і системи надходження дарів до інституції [17, с. 43-47]. У 1908 році кустош музею Іларіон Свенціцький опублікував перший опис антимінсів музею,

віднісши їх до кириличної друкованої продукції (ця тенденція триває й до сьогодні, коли антимінси досліджуються головним чином як гравюри). Він описав з короткою анотацією сто антимінсів, що входили до музейної збірки [33, с. 164-173]. Точного джерела надходження цих антимінсів ми не знаємо. Припускаємо, що вони могли потрапити сюди й з святоюрської збірки. Також відомо, що велика кількість антимінсів була придбана у відомого збирача старожитностей Генріка Татура з Мінська [57, с. 151]. Збірка була придбана вже після його смерті, але в тому ж самому 1908 році [17, с. 44], коли й вийшов каталог, що ставить під сумнів внесення цих пам'яток до нього. Нині ж в Національному музеї ім. Андрея Шептицького зберігається близько 400 антимінсів XVII-XVIII ст. Джерела їхнього надходження поки встановити не вдалося. В 1970-х роках Л.Ошуркевич здійснила їхній ретельний інвентарний опис. Але лише на деяких інвентарних картках позначається джерело надходження антимінса. Так, наприклад, відомо, що антимінс Василя (Тарасовича) 1638 р. (Гд 219) надійшов у складі білоруської збірки 20 червня 1912 року, а Йосипа Шумлянського 1669-70 рр. (Гд 221) із Зборівського музею 19 жовтня 1913 року. Але загалом реконструювати джерела формування цієї збірки вдається лише фрагментарно.

Невеликою збіркою антимінсів володіло давньосховище Володимира– Волинського, яке існувало при Свято – Володимирському церковному братстві і засноване було у 1887 році. Станом на 1893 рік, в збірці знаходився один уніатський антимінс другої половини XVIII століття [7]. А вже з 1894 по 1898 рік до його складу надійшло п'ять антимінсів: Рафаїла (Заборовського) 1732 р., Іраклія (Комаровського) – не підписаний, два – Сильвестра (Лубенецького-Рудницького) 1755 р. і 1759 р. і Кипріяна (Стецького) 1778 року [22, с. 9-10]. Подальше наповнення збірки антимінсами та їхня подальша доля нині залишаються невідомими.

В цей же час формування збірок антимінсів відбувається й на Поділлі. В 1888 році священник Созонт Лаботинський здійснив опис антимінсів, які перебували в Кам'янець-Подільському кафедральному соборі. Ним було описана досить велика

кількість антимінсів XVII-XVIII століття, як православних, так і уніатських (28 штук). Дослідник подавав повний текст, записаний на антимінсах, коротку біографію владик, які їх видавали, а також дуже стисло подавав інформацію про зображення [24]. Вже на наступний рік в Кам'янці – Подільському була створена комісія з утворення в місті єпархіального давньосховища. Зокрема, один із його основних натхненників та активних дослідників – Юхим Сіцінський, розробляючи програму функціонування давньосховища, писав, що в храмах зберігаються багато богослужбових предметів, які вийшли з користування, але будуть цікавими для дослідників і можуть дати матеріал для цілісної картини минулого Подільських церков. Він запропонував наступну систему поділу пам'яток в давньосховищі: 1) Пам'ятки мови та письма; 2) Пам'ятки церковної архітектури; 3) Пам'ятки церковного живопису та скульптури; 4) Церковно-богослужбові предмети; 5) Речі не церковні. Відповідно збірка антимінсів була зарахована до четвертої групи пам'яток [11, с. 83, 86]. Цей поділ «програмував» на майбутні дослідження саме в рамках літургійного простору.

Відомо, що на початку січня 1892 року, в музеї вже містилося 69 антимінсів: 1893 р. – 77, 1894 р. – 83. В 1902 році на базі цього давньосховища був відкритий публічний музей. А в 1903 році був реорганізований Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, який опікувався давньосховищем, а потім музеєм, в Подільське історико-археологічне товариство. При цьому був розроблений новий Статут. Дуже цікавий 28-й пункт цього Статуту, що стосувався умов зберігання антимінсів та подібних за сакральним значенням речей: *«Св. антимінси та інші речі, освячені використанням при богослужіннях, як-то священний посуд, Євангелія, хрести та ін., мають зберігатися під наглядом особи священного сану в окремо влаштованих для цих предметів вітринах та шафах з хрестами на них»* [40, с. 526-528]. Цей пункт корелюється з поділом на групи експонатів. Адже, з одного боку, предмети переходять в музейне поле, а з іншого – розміщення та ставлення вказує на збереження їх літургійного характеру.

В 1911 році Юхим Сіцинський здійснює повний опис антимінсів музею, згрупувавши їх на три групи: православні, уніатські та подільські. Ці описи дуже лаконічні, фактично подавалися лише написи на них, але при цьому із врахуванням «вторинних». Наприклад ті, які писалися при повторній передачі антимінсів, що особливо спостерігалось в кінці XVIII століття. Серед них необхідно виділити як дуже рідкісні: антимінс, виданий Антіохійським патріархом Макарієм в середині XVII століття, а також антимінс Варлаама (Ясинського) (1693 року) (з незвичним повідомленням про його фарбування в синій колір) [35, с. 36-43]. Про подальшу долю антимінсів наразі нічого не відомо.

З кінця XIX століття в Чернігові, так само як і в інших епархіях зайшла мова про організацію епархіального давньосховища. Ініціатором цього виступало братство, яке було засноване при Свято – Михайлівській церкві Чернігівської духовної семінарії. За його клопотанням для дослідників була відкрита ризниця Троїцько–Іллінського монастиря [5, с. 47], яка від 1790 року одночасно була і ризницею архієрейського дому. Через два роки був опублікований опис цієї ризниці. Але, ані антимінси, ані інші літургійні покрови туди не потрапили, згадувалися лише декілька плащаниць [21].

У 1900 році Чернігівська духовна консисторія при Чернігівській духовній семінарії влаштувала епархіальне давньосховище, яке так само як і інші передбачали збір та зберігання, вивчення історичних пам'яток. Функціонування давньосховища як музею відбувалося в дуже складних умовах, оскільки для нього не було виділено спеціального приміщення. Тільки в 1913 році музею виділили окрему кімнату, хоча для широкого кола відвідувачів його матеріали залишалися недоступними [32, с. 43-44]. Разом з іншими церковними пам'ятками, вони так само організували збір антимінсів. На 1908 рік у відділі церковних старожитностей містилося 24 антимінси [23, с. 113]. І частину цієї невеликої колекції разом, очевидно, з пам'ятками двох інших місцевих музеїв, працівники описали та експонували на виставці, присвяченій XIV Археологічному з'їзду в Чернігові. В описі антимінса подавалася інформація про те, ким

і коли був виданий, дуже рідко цитувався повний текст, також повідомлялось про місце, з якого він надійшов до давньосховища. При цьому ніякої систематизації матеріалів: ані конфесійної, ані хронологічної, ані територіальної, не було. Всього було представлено 24 антимінси XVII-XIX століття. З XVII століття був представлений антимінс єпископа Гедеона (Четвертинського) 1686 року, виданий для Воздвиженського храму Коропського жіночого монастиря. Із XVIII століття ми бачимо антимінси київських митрополитів Варлаама (Ванатовича) (1724 р.), Рафаїла (Заборовського) (1732 р.), Гавриїла (Кременецького) (1775 р.), Самуїла (Миславського) (1784 р.). Так само тут були представлені антимінси чернігівських владик: Іларіона (Рогалевського) (1735 р.), Іраклія (Комаровського) та один – переяславського владики Іова (1775 р.). Дуже важливим для розуміння системи підпорядкування у XVIII столітті є недатований антимінс, що зберігся у цьому давньосховищі і був виданий для ніжинської грецької Михайлівської церкви Єрусалимським патріархом Аврамієм [18, с. 33-36] (обраний на кафедру в 1755 році). Значимість його полягає в тому, що ніжинська грецька громада підпорядковувалася напряму київському митрополиту (з кінця XVIII ст. – чернігівському архієпископу) і саме він швидше за все повинен був видавати антимінси. З іншої сторони ми знаємо про дуже тісні стосунки братства з Єрусалимським престолом. В Ніжині протягом XVIII ст. відбувалися часті збори коштів до Гробу Господнього, навіть статут братства передбачав щорічне виділення коштів, що збиралися на церковних службах в грецькій церкві на Синай, Афон і Єрусалим [28, арк. 108 зв. – 109]. Хоча більш передбачувано було б, якщо б цей антимінс був виданий до ніжинського метоха Синайського монастиря [34, с. 41]. Нажаль, сьогодні нам невідомо про жоден антимінс з грецьких ніжинських церков.

В той же час, у колекції Василя Тарновського станом на 1898 рік перебувало п'ять антимінсів (пізніше в 1902 році на базі його збірки був відкритий відомий музей українських старожитностей). Нажаль, констатується лише факт, ким були видані антимінси і ті не до кінця засвідчені. Відповідно серед них

знаходилися антимінси чернігівських владик: Лазаря (Барановича), Іларіона (Рогалевського), Антонія (Черноутського), а також єпископа Луцького та Острозького Кирила (Шумлянського) і митрополита Київського Варлаама XVIII ст. (але не зазначено, якого саме із двох) [20, с. 41]. Пізніше, вже на 1915 р. відомо, що до них долучилося ще 10 антимінсів, переданих архівом Чернігівської губернської архівної вченої комісії. Але ці антимінси зникли, залишившись не описаними.

Нині в Чернігівському обласному історичному музеї В.Тарновського зберігається чотири антимінси, три з яких точно походять не зі згаданої нами збірки. Найперше, це антимінс невідомого походження (музейного), але не виключаємо, що він міг бути з дореволюційної збірки. Мова йде про унікальний полотняний рукописний антимінс часу московського патріарха Філарета. На ньому зберігся дуже рідкісний напис біля кишеньки, який засвідчує, що туди покладалися мощі святого великомученика Димитрія Солунського. Напис належності до конкретного храму відсутній, але є припущення, що він використовувався в середовищі чернігівських старообрядців. Крім зазначених, у фонді музею зберігаються антимінси митрополита Київського Петра (Могили), єпископа Новгород – Сіверського та глухівського Іларіона (1780) та антимінс XIX століття [12, с. 76-80].

Таким чином, ми бачимо, що цей *церковно-музейний* етап приніс свої «плоди» у вигляді наукових публікацій, збережених до сьогодення дня антимінсів та описів антимінсів. Вже тоді закладалися «цеглинки» у векторі дослідження антимінсів, який триває і досі, а саме те, що антимінси найчастіше досліджують священнослужителі або мистецтвознавцями, а не історики чи палеографи. Таким чином цей етап переріс з церковно-музейного в окремі два напрямки – церковний і музейний. Останні праці про антимінси вийшли виключно з-під пера священнослужителів або ж музейних працівників. Звичайно ж ми повинні звернути брати до уваги і той факт, що подібні дослідження були припинені і заборонені. Тобто, речі були зібрані, але їх розпорошили і не дали досліджувати. Але, незважаючи на складні обставини, ми маємо сьогодні в музейних фондах хай і

поодинокі, але добросовісні описи, які є хорошим ґрунтом для сучасних дослідників. І саме цей матеріал став основою для низки публікацій, що з'явилися друком останнім часом і очевидно з'являться в майбутньому.

Джерела та література

1. Адамович О. Антимінси Київських митрополитів XIX – початку XX століття з колекції національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Лаврський альманах. – № 24.
2. Білоус Л. Три антимінси з колекції Музею українського народного декоративного мистецтва // Музейні колекції: історія, дослідження, атрибуція. Збірник наукових праць за ред. д-ра мист-ва М.Селівачова. – К., 2010.
3. Бурлака О. Старожитності Північно-Дніпровського Лівобережжя в колекції Національного художнього музею України // Ніжинська старовина. – Вип. 10 (13), 2010.
4. Вахнянин Н. Археологічна вистава Інститута Ставропігійського // Дѣло, 14 листопада 1888 року.
5. Гейда О. Благодійна діяльність Братства святого Михайла, князя Чернігівського у сфері церковно-краснознавчих досліджень // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Вип. 8. – 2007.
6. Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования. К., 1898. Приложение к Т II. Материалы для истории западно-русской церкви.
7. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии (В память 900-летнего существования Епископской кафедры на Волыни) (992-1882 гг.) // Волынские епархиальные ведомости. – № 8. – 1893.
8. ДАК, оп.1, ф. 3, спр.141.
9. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 3, оп.1, спр. 73.
10. Державний архів м. Києва, ф.3, оп.1, спр. 1.
11. Е.С. По поводу учреждаемого в Каменце – Подольском Епархиального церковного Древнехранилища // Прибавление к Подольским Епархиальным Ведомостям. – № 3. – 1890.

12. Зайченко В. Антимінси у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського // Українська культурна спадщина XVII-XIX ст. Тези доповідей науково-практичної конференції. Київ, жовтень, 1993 р.
13. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. Казань, 1893.
14. Игнатьева Р.Г. Св. Антиминсы въ Екатерининскомъ городскомъ соборѣ, въ г. Минскѣ // Древности. Труды Московскаго археологическаго общества. Т. XI. Вып.2. Москва. – 1886, III.
15. Інститут рукописів Національної Бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф.301 Леб., спр.695.
16. ІР НБУВ, ф. I, спр. 2444.
17. Карсим І. З історії створення і перших часів існування Церковного (згодом Національного) музею м. Львова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, 2001. – Вип. 55.
18. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / Под ред. Добровольского П. – Чернигов, 1908.
19. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872-1922 / Колектив авторів. – К.: [Нац. Києво-Печер. Іст.-культ. заповідник], 2002.
20. Каталог украинских древностей В.В. Тарновскаго. – К., 1898.
21. Козминский Д. Описание ризницы и библиотеки Черниговскаго архиерейскаго дома. Чернигов, 1893. – 105 с.
22. Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское Епархиальное древлехранилище от 1 августа 1894 г. по 1 ноября 1898 г. // Волынские епархиальные ведомости, № 11-12. – 1899.
23. Литвин К. Церковні старожитності Чернігівського епархіального давньосховища // Народна творчість та етнографія. – № 6. – 2010.
24. Лобатинский С. О Св. Антиминсах конца XVII, XVIII и начала XIX столетий, представленных из разных церквей Подольской епархии и хранящихся при крестовой архиерейской Церкви // Подольские епархиальные ведомости. – 1888. – № 19. – С.423-434; № 20. – С. 455-462; № 21. – С. 484-495; № 22. – С. 515-525; № 23. – С. 541-553; № 24. – С. 583-593.
25. Морозов Ф. Антиминс 1149 (6657) года. Петроград, 1915.
26. Мусин А. Церковная старина в современной России. СПб. – 2010.
27. Никольский К. Об антиминсах православной русской церкви. – СПб, 1872 (перевидання робилися в 2005 і 2012 році). Рецензія на цю працю: Объ антиминсахъ православной русской церкви. Соч. о. Константина Никольскаго. СПб.1872. Рефератъ. Д. чл. Е.В. Барсова // Древности. Труды Московскаго археологическаго общества. Томъ VII. Москва. – 1876, III. – С. 1-16.
28. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, ф. 253, д. 218.
29. Павличко Я. Антимінс 1603 року – рідкісна пам'ятка українського мистецтва. До проблеми вивчення групи пам'яток із Спаського монастиря // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 4-5 травня 1993 р.). – Львів: Свічадо. – 1994.
30. Петров Н. Указатель Церковно – археологического музея при Киевской Духовной Академии. Второе издание, исправленное и дополненное. – К., 1897.
31. Полякова Е. Церковная археология как фактор формирования церковных музеев наглядных пособий // Научный диалог. – 2012. – № 4.
32. Самойленко А. Из истории музейного дела в Черниговской губернии: конец XIX – начало XX вв. // Вопросы музеологии. – № 2 (6). – 2012.
33. Свенцицкий И. Каталог книг церковно-славянской печати. – Жовква, 1908.
34. Семесько – Бабару Т. История подворий Синайского монастыря в Киеве и в Нежине // Русские иконы Синая. – М., 2015.
35. Сецинский Е. Музей Подольского церковного историко-археологического общества // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. 1911. – Вып. 11.
36. Сивак М., свящ. Антимінси Київських митрополитів XIX століття. Святі моці в Антимінсах // Труды Київської Духовної Академії: богословсько-історичний збірник Київської

- православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К., 2011. – № 8.
37. Сковчиляс І. Генеральні візитації в українсько-білоруських епархіях Київської уніатської митрополії. 1596-1720 роки // Записки НТШ. – Т. ССXXXVIII. – Праці історико-філософської секції. – Львів, 1999.
 38. Срезневский И. Антиминс 1149 г. // Христианские древности и археология: 1862 / Под ред. В.А. Прохорова. СПб., 1863. Кн. 4.
 39. Срезневский И. Несколько замечаний об антиминсах. – СПб., 1874.
 40. Старенький І. Подільське єпархіальне давньосховище: віхи розвитку (1890-1920 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Випуск 4. – 2011.
 41. Успенский М. Редкий антиминс. – СПб., 1904.
 42. Флоря Б. Унійна Церква на Смоленщині в 20-х – на початку 30-х років XVII століття// Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 2. Львів.
 43. Цветков И.Ф. О древних антиминсах, находящихся в Калужской архиерейской ризнице, в связи с историей антиминса вообще // Калужская старина. Т. III. Калуга, 1903.
 44. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 361, спр. 31.
 45. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 364, спр. 8.
 46. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 373, спр. 101.
 47. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 374, спр. 91.
 48. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 111, спр. 88.
 49. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 14, спр. 18.
 50. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1024, спр. 3012.
 51. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 648, оп. 1, спр. 1.
 52. Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 129, оп. 2, спр. 748.
 53. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 127, оп. 1024, спр. 4207.
 54. Чучко М. Жизнь и деятельность Митрополита Антония (Путняну Черновского) в северных волостях земли Молдавской и провинции Буковина // Русин. – 2012. – № 3.

55. Шараневич И. Каталог Археологическо-библиографической выставки ставропигийского института в Львове. Львов, 1898.
56. Шараневич И. Отчет из археологическо-библиографической выставки в ставропигийском институте. Описание фотографически снятых предметов из той же выставки. Львов, 1889.
57. Юрчишин О. Антимінси XVII століття єпископів Перемиських, Самбірських, та повіту Сяноцького зі збірки Національного музею у Львові // Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25-26 marca 1995 roku, Łancut, 1999.
58. Юрьевский А. Древние антиминсы // Тобольские епархиальные ведомости. – 1905. – № 14.
59. Marylyn E. Heldman. Architectural symbolism, sacred geography and the Ethiopian Church // Journal of Religion in Africa XXII. – № 3 (1992).
60. Skoczył I. Sobory eparhii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej. – Lublin. Instytut Europy środkowo-wschodniej. 2008.

УДК 94(477)(092)

В.Доброчинська

ТЕРНИСТІЙ ШЛЯХ РОМАНА МОГИЛЬНИЦЬКОГО (1902-1973 рр.): МАЛОВІДОМІ ФАКТИ З ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ

У статті відтворено маловідомі сторінки біографії померлого реабілітованого політичного і громадського діяча, представника галицької інтелігенції, лікаря Романа Могильницького. Проаналізовано його проукраїнську позицію в умовах Другої Речі Посполитої. Увагу звернуто на волинський період у його житті та багатогранну діяльність.

Обґрунтовано деякі аспекти професійної медичної практики Р.Могильницького. З'ясовано його активну участь в роботі Українського лікарського товариства за відстоювання прав українських лікарів у міжвоєнний період.